

२५
८

अथ

१५
८

ग्रन्थनामः	“समासचन्द्रिका”	
कृतनामः		१
विषयः	व्याकरणम्	Grammar

Samas chandrika .

(९)

श्रीगणराजाय नमः ॥ ७४ ॥ ३३ मिताजगतां च राचराणां कृमिताक्षी र
 पयोधिकृत्य कायाः ॥ शमितासुरवेरिणां वृथाः सविता मेशभमात
 नोतु देवः ॥ १ ॥ योदासमासाः संक्षेपादष्टाविंशतिवापुनः ॥ नित्यानित्य
 त्वयोगेन लुगलुक्केन च द्विधा ॥ तत्राष्टधा तस्य सप्तधा कर्मधारयः
 सप्तधा च बहुव्रीहिर्द्विगुणभाषितो द्विधा ॥ द्वे द्वे अतुर्विधो द्वे यो व्ययी
 भावो द्विधामतः ॥ तेषां पुनः समासानां प्राधान्यं तु चतुर्विधं ॥ तस्य
 यो बहुव्रीहिर्द्वे द्वे व्ययीभावश्चेति ॥ तस्य सप्तो द्विविधः ॥ व्यधिकरण
 तस्य सप्तः समानाधिकरणतस्य सप्तश्चेति ॥ व्यधिकरणतस्य सप्तः स
 मानाधिकरणतस्य सप्तश्चेति ॥ व्यधिकरणतस्य सप्तोष्टविधः ॥ प्रथ

मातस्य सप्तो द्वितीया तस्य सप्तः तृतीया तस्य सप्तः चतुर्थी तस्य सप्तः पं
 चमीतस्य सप्तः षष्ठी तस्य सप्तः सप्तमी तस्य सप्तः अष्टमी तस्य सप्तः नवमी तस्य सप्तः
 तत्र प्रथमा तस्य सप्तः यथा ॥ पूर्वः कायस्य पूर्वकायः ॥ अपरः कायस्य
 अपरकायः ॥ अधरः कायस्य अधरकायः ॥ उत्तरः कायस्य उत्तरका
 यः ॥ अर्धपिप्पल्याः संधपिप्पली ॥ अर्धकोशातक्याः अर्धकोशात
 की ॥ प्राप्नो जीविका प्राप्नो जीविकः ॥ प्राप्ता गभी प्राप्ता गभी ॥ आपन्ता स
 त् आपन्ता सत् ॥ द्वितीयं भिक्षायाः द्वितीयभिक्षा ॥ तृतीयं भिक्षा
 यास्तृतीयं भिक्षा ॥ चतुर्थं भिक्षायाश्चतुर्थभिक्षा ॥ तुरीयं भिक्षा
 यास्तुरीयं भिक्षा ॥ द्वितीया तस्य सप्तो यथा ॥ कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः

२

ग्रामगतोग्रामगतः॥ सुखं प्राप्तः सुखप्राप्तः॥ नरकं पतितो नरकपति
 तः॥ लोकमतीतो लोकातीतः॥ खट्वमारुहः खट्वारुहः॥ क्षणं सुखं
 क्षणसुखं॥ तृतीयातसुरषोयतः॥ शंकुलयाखंडः शंकुलाखंडः॥
 धान्येनार्थो धान्यार्थः॥ मासेन पूर्वः मासपूर्वः॥ कृच्छेन सदृशः कृच्छस
 दृशः॥ पापेन हिनः पापहिनः॥ हरिणा ज्ञातः हरिज्ञातः॥ मखे वि
 नः नखभिन्नः॥ दक्षासिक्त उद नोदध्योदनः॥ गुडेन मिश्राधानाः
 गुडधानाः॥ चतुर्थीतसुरषोयथा॥ यूपायदारुयूपदारु॥ कुंडलाय हि
 रण्यं कुंडलहिरण्यं॥ द्विजायाय द्विजार्थः॥ द्विजायेयं द्विजार्थो॥ द्वि
 जायेदं द्विजार्थं॥ कुबेराय बलिः कुबेरबलिः॥ गोमये हितं गोहितं॥

२

स्त्रीत्वेदधगवि॥ सर्वाचसाधश्चसर्वधुरा॥ इत्यकाणोभयपदेयथा॥ स्निग्ध
 आसावुष्णश्चस्निग्धोष्णः॥ स्थूलाचसाजायताचस्थूलायता॥ सत्यंचत
 वप्रियंचसित्यप्रियं॥ शीतंचतत्तुच्छंचशीतोष्णं॥ विशेषणयोः पूर्वोत्त
 रकालविशेषणत्वे पूर्वकालसमासः॥ इत्युच्यते॥ यथा॥ पूर्वस्नातः प
 श्चादनुलिप्तः स्नातानुलिप्तः॥ पूर्वस्नानपश्चादुक्षितासूतोक्षिता
 पूर्वसंवितं पश्चाद्वर्धितं संवितवर्धितं॥ उपमानपूर्वपदेयथा॥ घ
 नइवश्यामोघनश्यामः॥ तटिदिवर्गेरीतटिद्वेरी॥ इवेंद्रइवकांतंच
 द्रकांतं उपमानोत्तरपदेयथा॥ मुखंपद्ममिवमुखपद्मं॥ करः किस
 लयमिवकरकिसलयं॥ पुरुषोऽयाध्रइवपुरुषव्याध्रः॥ नरः सिंह

४

ग्रामायसखं ग्रामसखं॥ विप्रायरक्षितं विप्ररक्षितं॥ पंचमीतपुरुषो
 यथा॥ चोरः चोरभयं॥ पापाकृतः पापभीतः॥ सर्पात्भीतिः सर्प
 भीतिः॥ सिंहात्भीतिः सिंहभीतिः॥ दुखादपेतः दुखापेतः॥ रोगान्मुक्तः
 रोगमुक्तः॥ वक्ष्मात्पतितः वक्षपतितः॥ षष्ठीतपुरुषोयथा॥ राम
 स्यदासः रामदासः॥ धनस्यलाभः धनलाभः॥ अग्नेः सर्वाश्रि
 सखः॥ लक्ष्म्याः भर्तृलक्ष्मीभर्ता॥ देवानां राजा देवराजः॥ काश्याः
 पंथाः काशीपथः॥ देवानां गोः देवगवः॥ स्त्रीत्वेदेवगवी॥ भूम्याः धूः
 भूमिधुरा॥ एते सरव्यादयस्तपुरुषेष्टेवमेवमकारांता भवन्ति॥
 सप्तमीतपुरुषोयथा॥ दानेशैतंडो दानशैतंडः॥ विद्यास्पृष्टुर्वि

५

धितार्थसमासो यथा । द्वयोरन्वेषवः अन्वः । पंचरश्मिरेता पंचाशवाः ।
 पंचस्ककपालेषु संस्कृतः पंचकपालमित्यादि उत्तरपदसमासो यथा । पंच
 जायाप्रियायस्यसः पंचजायाप्रियः । त्रयो लोकाधामयस्यसः त्रिलोक
 धामा । पंचाम्नाः सप्तर्षय इत्यादयो द्विगुसमासाः । कर्मधारया एव । कु
 समासगतिसमासादयोऽपि कर्मधारयभेदाः । कुसमासो यथा । कु
 स्मितः शिशुः कुशिशुः । कुस्मितोश्वः कदश्वः । कुस्मितमनस्कदन्तमि
 सादयः । गतिसमासेषु च्यंतसमासो यथा । अपुत्रः पुत्रः संपद्यमा
 नः । कृतः पुत्रीकृतः । अपयोधराः पयोधराः संपद्यमाना भूताः पयो
 धरिभूताः । अयमेव संपद्यसमासः । शोभनश्चासौ जगश्च सृजनः ।

५

प्रकृष्टाचार्यः प्राचार्यः । अतिमालादयो व्यधिकरणतत्पुरुषभेदाः ।
 अतिक्रतो माला मतिमालः । निर्गतः कोशमयाः निष्कोशगंविः । उपप
 दसमासा अप्येतद्भेदाः । यथा कुंभं करोतीति कुंभकारः । सगरं करोती
 तिसगरकालः । तंतून्वयतीति तंतुवायः । धान्यं मातीति धान्यमायः । ज
 लं ददातीति जलदः । सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । नृन्पातीति नृपः । गृहेति
 गृहीति गृहस्थः । तुंदं परिमाणीति तुंदपरिमजः । शोकमपनुदतीति
 शोकापनुदः । बहुप्रददातीति बहुप्रदः । स्फुरं पिवतीति स्फुरापः । पा
 पं हरतीति पापहरः । स्तंबे रमतीति स्तंबेरमः । कर्णे जपतीति कर्णेज
 पः । जलेशोतइति जलेशयः । अग्रे सरतीत्यग्रेसरः । वने चरतीति वनेच
 रः ।

६ एते अलुक् समासाः । विभां करोतीति विभाकरः । कर्म करोतीति कर्मक
 रः । कर्मकार इति वा । प्रियं करोतीति प्रियकरः । प्रियकार इति वा । विश्वं
 विभक्तोति विश्वंभरः । पतिं वृणोतीति पतिंवरा । धनं जयतीति धनंजयः ।
 युगंधारयतीति युगंधरः । अथ बहुव्रीहिः सप्तविधः । द्विपदे बहुपदे
 संख्योत्तरपदे संख्योभयपदे दिगंतराब्जलक्षणो व्यतिहारलक्षण
 सहपूर्वपदश्चेति । द्वितीया विभक्त्यर्थे अयं द्विपदे बहुपदश्च बहुव्रीहिः
 तत्र यद्यद्विभक्त्यर्थे अयं बहुव्रीहिः । तद्विभक्त्यंतस्तत्तच्छूनस्तल्लिंगो
 यश्च ६ । प्रथमांतः तच्छूनश्च प्रयोज्यः । तत्र द्विपदे यथा । आरूढवान
 रोयंसः । आरूढवानरः । आरूढोवानरायांसा आरूढवानरा । शारवा

इवनरसिंहः । अयमेवोपमितसमास इत्युच्यते । संभावना पूर्वपदे
 यथा । गुण इति बुधिर्युगबुधिः । अवधारणा पूर्वपदे यथा । मान एव
 धनं मानधनं । विद्येवबंधुर्विध्याबंधुः । इत्यादयः कर्मधारयसमासाः ।
 द्विउ समासो द्विविधः । एकवक्त्राव्यनेकवक्त्रावीचेति । एकवक्त्रावीयथा
 त्रयाणां लोकानां समाहारश्चिलोकी । सप्तानामर्णवानां समाहारः
 सप्तार्णवी । तिसृणां खट्वानां समाहारश्चिखट्वं । त्रिखट्वा । पंचा
 नां कर्मणां समाहारः पंचकर्मपंचकर्मिवा । त्रयाणां भुवनानां समा
 हारश्चिभुवनं । एवं पंचपातंचतुर्युगं त्रिपुरमित्यादि । अनेकवक्त्रा
 वीयथा । स द्विविधः । तद्विधितार्थसमास उत्तरपदसमासश्चेति । त

७

हुलाः जालाः यस्य तत् उद्दीप्त बहुल जालं । सदर्शनं । करे स्थितं धनं
 यस्य सः । करं धनः । उत्तरपदलोपि बहुव्रीहिः । सारंगस्याक्षिणीव अ
 क्षिणियस्यास्यासारंगक्षि । उपमानोत्तरपदबहुव्रीहिः । केशानां ।
 संघातः । ब्रूयस्य सः केशबूडः । संघातार्थबहुव्रीहिः । सुवर्णस्य
 विकारोलंकारो यस्य सः सुवर्णालंकारः । विकारार्थबहुव्रीहिः । प्र
 गताः गुणाः यस्य सः प्रगुणः । प्रादिबहुव्रीहिः । न विद्यते पापं यस्य
 सः अपापः । नङ्पूर्वपदबहुव्रीहिः । अस्तिक्षीरं यस्याः सा अस्ति
 क्षीरा । गोः । नास्ति मध्यमं यस्याः सानास्ति मध्यमा । स्त्री । संख्योत्त
 रपदो यथा । उपगताः दशानां उपदशाः । आसन्नाः विंशतेरासंन

७

विंशाः । सदूरास्त्रिंशतः । अदूरत्रिंशः । अधिकाश्चत्वारिंशतः । अपि
 कचत्वारिंशाः । इत्यादि । संख्योभयपदो यथा । एकोवा द्वेवा एकद्वौ
 द्वेवा त्रयोवा द्वित्राः । त्रयोवा चत्वारोवा त्रिचतुराः । एवं पंचमाः षट्पक्षाः
 इतिवा । दिगंतराकलक्षणो यथा । दक्षिणस्याः पूर्वस्याः दिशो र्यदं
 तरालं सा दक्षिणपूर्वा । व्यतिहारलक्षणो यथा । केशेषु केशेषु गृहीत्वेयं
 युषं प्रवृत्तं केशकेशी । अव्ययं । बाहुभिर्बाहुभिश्च गृहीत्वेदयुषं प्र
 वृत्तं बाहुबाहु । एवं दंडादंडिमुष्टामुष्टीतलातलीत्यादि । सरूपं पूर्वप
 दो यथा । सरूपेण वर्तत इति सपुत्रः । सरूपुत्र इतिवा । द्विबहुव्रीहिः ।
 नतेवर्तते इति सपुत्रो सपुत्राः । इति बहुव्रीहिः । पूर्वपदार्थप्रधानो

९ कारंतवकारंतानोसर्वत्रविज्ञेयं इतिरुद्रः। अव्ययीभावो द्विविधः। ना
 मपूर्वपदोऽव्ययपूर्वपदश्चे। नामपूर्वपदोऽयथा। सपो नितिसप्तप्रति। शा
 को लोस्मिन्शाकप्रति। एवंघृतप्रति। एवंघृतप्रति। भोजनं। अव्यय
 पूर्वपदस्यार्थेनेदेषु विहितस्तदप्यर्थवाचकैस्तत्तद्व्ययैः सह भवति
 यत्र विभक्त्यर्थे यथा। हरेरधिहरिः। कल्ल अधिकल्लं। भक्तिः। सामीप्ये
 यथा। कल्लस्यसमीपेऽपकल्लं। एवमुपशंभुः। समधो। मद्राणां सम
 धिः समुद्रं। यवनानां वधिर्दुर्यवनं। मक्षिकानामभावो निर्मक्षिकं। अ
 त्यये अस्तीतानि हिमानि अतिहिमं। असंप्रत्यर्थे। नायं निद्राकालः। अ
 तिनिद्रं। शब्दप्रादुर्भावे। हरिशब्दः प्रकाशत इति हरिः। गृहस्य पश्चा

१० दनुर्गृहं। यथार्थेषु योग्यता वीक्षा पदार्थासत्तिवृत्तिसादृश्यानियथार्थाः
 रूपस्य योग्यमनुरूपं। गृहे गृहे प्रतिगृहं। काममनति क्रम्यथा कामं। ह
 रेः सादृश्यं सह रिः। शंभुना सह शंभुः। आनुपूर्वेज्येष्ठमसति क्रम्य
 अनुज्येष्ठं। योगपथे चक्रेण युगपदेहिसचक्रं। संपत्तोक्षत्राणां संपत्तिः स
 क्षत्रं। साकल्ये। तणेन सकलमस्ति स तणं। अंतर्वने। अग्निग्रंथपयंतमथ
 तेसाग्निः। अवधारणे। यावंतः श्लोकाः यावच्छ्लोकं। अव्ययीभावेष्टितेनिय
 समासाः। केचिदनित्यसमासा उच्यन्ते। अविग्रहे। अनित्यसमासः। अस्व
 पदविग्रहो वा। कल्लादप अपकल्लं। कल्लासरिपरिकल्लं। संसारः। क
 ल्लं वर्जयित्वेत्यर्थः। गृहाद्गृहः बहिर्गृहं। आमातप्राक्प्राग्रामं। मुक्तेः आ

१०

मुक्तिः मुक्तिपर्यंतमित्यर्थः। आबालेभ्यः आबालं। बालानभिः व्याप्येत्यर्थः। कलमभिः अभिकलं। कलं प्रतिप्रतिकलं। मनमनु अनुवनं। वनवनु सयेत्यर्थः। गंगायाः पारेपारेणं। समुद्रस्य मध्येमध्ये समुद्रं। सप्तानो गोदावरीणां समाहारः सप्तगोदावरं। उन्नता गंगायस्मिन् देशे उन्नतगंगं देशः। इत्यादयो व्ययीभावाः। अथ तद्धितविग्रहः। दथ रथस्यापत्यं पुमान् दाशरथिः। स्त्रीत्वे दाशरथी। कलस्यापत्यं पुमान् कालिः। दितेरपत्यं पुमान् देयः। दैतेयः। अदितेरपत्यं पुमान् आदित्यः। आदितेयः। ककुप् गोत्रापत्यं पुमान् काकुप्। गर्गस्यापत्यं पुमान् गार्ग्यः। गोत्रापत्यमिति वक्तव्यं च। एवं वास्यः गर्गाः। वस्त्राः। अत्रे रपत्यं पुमान् अत्रेयः। अत्रेयः।

२०

एवं स रूपाणामेकशेषः। अश्वश्च वडवा च अश्ववडवा। जाया च पतिश्च जायापतिः। दंपती। दंपती समा रद्धे तु सर्वत्र न पुंस्येकत्वमेकवचनां तत्वं श्रूयते। यथा पाणी च पादे च पाणि पादं। मादं गिकाश्च मौरजिकश्च मादं गिकमौरजिकं। रथिकाश्च। अश्वारोहाश्च रथिकाश्च आरोहं गोश्च व्याघ्रश्च गोव्याघ्रं। गजाश्च सिंहश्च गजसिंहं। एवं सहजवैरजातेः सर्वत्र। अक्षिणी च भवौ च अक्षिभवं। एवं प्राण्यंगतूयंगनेनांगानां सर्वत्र। धानाश्च शकुल्यश्च धानाशो क्ली। एवमचेतनानां सर्वत्र। नक्तं दिवं रात्रिं दिवं। अहं दिवं। वाक् च वक्त्रं वाक् च। श्रीश्च सक् श्रीसजं। शमी च दृषदश्च शमी दृषदं। वाक् च विद्वाक् च। अत्र च उपानहं च अत्रोपानहं। एवं चकारं तद

११

पांडवः पांडवेयः परस्त्रियाः अपत्यं पारस्त्रियेयः सुभगायाः अपत्यं
 सोभागिनेयः कुलटायाः अपत्यं कोलटेयः कोट्टिनेयः पितृष्वस्र
 रपत्यं पैतृष्वसेयः मातृष्वस्रपत्यं मातृष्वसेयः श्वशुरस्यापत्यं श्व
 शुर्यः राशोपत्यं राजन्यः कुलेभवः कुलीनः कुल्यः कोलेयः महाकु
 ल्यः महाकुलीनः स्वस्रपत्यं स्वस्त्रियः भ्रातृपत्यं भ्रातृयः म
 नोजातः मानवः मनुष्योवा अंगानां राजासंगः एवंवांगः पांचा
 लानां राजापांचालः वैदेहः मागधः वृंक्षिगः इक्ष्वाकूणां राजा
 इक्ष्वाकः पांडूनां राजापांडवः बहुवचनेषु अंगः वंगः पांचालः वि
 देहः इक्ष्वाकवः पांडवः इत्यादयः कोसलानां राजाकोसल्यः वस्त्रेण

१२

वृत्तोरथः वालुः पांडुकं वली द्वेपः वेयाघ्र इत्यादि चित्रया युक्तापोर्णना
 सिचेत्री एवंवेशास्त्रियेष्टादयः चेत्रीपोर्णमासीयस्मिन्सर्वेषु मासः
 चेत्रः चेत्रकः एवंवेशास्त्रः ज्येष्ठः आषाढः श्रावणः श्रावणिकः भाद्रपदः
 आश्वयुजः कार्तिकः कार्तिकिकः मार्गशीर्षः पोषः माघः फाल्गुणः फा
 ल्गुनिकः अग्निदेवता अस्य आहुयं पिकानां समूहः पेकं एवंशोकं मायू
 रं वार्धकं युवतीनां समूहोद्योद्यतं राज्ञां समूहो राजं राजन्यानां समूहो
 राजन्यकं एवंग्रामताजनताबंधुता इत्यादयः वेदं मधीते वेदिकः व्याक
 रणमधीते वेदव्याकरणः ग्रामेभवः ग्राम्यः ग्रामीणः दिशिभवः दिश्यः
 नद्यांभवः नादेयः अवतः संबंधीभवदीय्यं भावकं ममइदं मदीयं ॥

तव इदं वदियं अस्मदीयं युष्मदीयं युष्माकंसंबंधीयोष्माकः यो
 ष्माकिनः एवं अस्माकः आस्माकिनः तवायं तावकः तावकिनः स्त्रियां ता
 वकी तावकिना ममेयं मामकी मामकिना क्वीवेतु तावकं तावकिनं माम
 कं मामकिनं इत्यादिसंबंधार्थे सर्वत्रापि विशदः फलान्याः जातः फलानः
 विशाखायां जातः विशाखः रोहिण्यां रोहिणः मुखे भवं मुख्यं मूर्ध्नि भ
 वं मूर्ध्ने पितुरयं पित्रियः विष्णुः पाणिना प्रोक्तः पाणिनायः पतं जलिना
 कृतो ग्रंथः पातं जलः कांचनस्य विकारः कांचनमयः रत्नानां विकारः
 रत्नमयः एण्याः विकारः ऐणेयं दुणस्ये ह्येपां न्यग्रोधस्य फलं
 नय्यग्रोधं बह्व्याः फलं बह्वतं जंब्वाः फलं जंबवं हरीतक्याः फलं हरीत
 की

यं पुमान् भार्गवः कुसस्याप्यं पुमान् कोसः वसिष्ठस्याप्यं पुमान्
 वासिष्ठः गोतमस्याप्यं पुमान् गोतमः अंगिरसः अपत्यं पुमान् अंगि
 रसः बहुले अत्रयः अत्रयः कुसाः वसिष्ठाः गोतमाः अंगिरसः
 बहुव्रीहे तु येषां बहुवचने भेदो नास्ति गर्ग एव स हवर्तत इति सगार्ग्यः
 पूजितः आत्रेयो ये स्ते पूजितात्रेयाः व्यासस्याप्यं पुमान् वेय्यासिकः
 शिवस्याप्यं पुमान् शैवः भवस्याप्यं भाविः चतराष्ट्रस्याप्यं चतरा
 ष्ट्रः वसुदेवस्याप्यं वासुदेवः द्यौर्मोत्रोरप्यं पुमान् द्यौर्मातुरः यण्णा
 मातृणां अपत्यं पाण्मातुरः कन्यायाः अपत्यं कानीनः विन्तायाः अप
 त्यं वेनतेयः गंगायाः अपत्यं गंगेयः कङ्गाः अपत्यं काङ्गेयः पांडोरप्यं

दमस्मिन् भूते इति पद्यं। नावातार्थे ना व्यं। वयसा तुल्यं वयस्यः। धर्मेण प्राप्यं
 धर्मं। धर्मो दनपेतं वा। विशेषेण वध्यः विध्यः। तुलया संमितस्तुल्यः। पथोनपे
 तः पथ्यः। न्यायाद नपेतं न्याय्यं। हृदयस्य प्रियः हृद्यः। परिषदिसाधुः पा
 रिषद्यः। परिस्साधु पाथेयं। अतिथो साधु आतिथेयं। स्वपेतो साधु स्वाप
 तेयं। सभायां साधुः सभ्यः। समाने तीर्थे वासः सतीर्थ्यः। तीर्थे नाम उपाध्यायः
 समाने उदरे शेत इति समानोदर्यः। सोदर्य इति वा। दूतस्य भावः कर्मवादे स्यं॥
 शिवं कुरेतीति शिवतातिः। एवमरिष्टतातिः। नेत्राय हितं नेत्रं। एवं वल्यं।
 ओडस्यं। आत्मने हितं आत्मनीनं। विश्वजनाय हितं विश्वजनीनं। राजभोगाय
 हितं राजभोगिनं। सर्वभूम्यां विदितः सर्वभूमेरीश्वरः। सार्वभौमः। पृथिव्याः ईश्वरः॥

रः पार्थिवः। कर्णप्रहरणमस्य कर्णिकः। एवं पार्थिकः। शीर्षच्छेदमहति शीर्ष
 छेद्यः। एवं दंड्यः। कंडं गरमहती कंडगर्भ्यः। कंडं गरीय्यः। दक्षिणामहति
 दक्षिण्यः। दक्षिणेयः। संशयमापन्नः सांशयिकः। पंथानंगच्छतीति पथि
 कः। पां देवा कर्मणि प्रपन्नवतीति कर्मुकं। स्त्रियाः अपत्यं स्त्रेणं। समूहजातग
 तहितविकारगद्विषु सर्वेष्वपि स्त्रेणमित्येवं रूपं। पुत्रेण तुल्यं पुत्रवत् पित्रा
 तुल्यं वर्तते। पितृवत् गुरुणा तुल्यं वर्तते गुरुवत्। राजेव वर्तते राजवत्। क
 लस्येवा कलवत्। रामस्येव रामवत्। स्त्रिया तुल्यं स्त्रीवत्। पुंसां तुल्यं पुं
 वत्। स्त्रूलस्य भावः स्त्रूलता स्त्रूलत्वं स्त्रूलं स्त्रूलिमा। पृथो भावः पृथुता पृ
 थुत्वं पार्थिवं प्रथिमानां तः। लघोरेवं गुरोरेवं पृथोरेवं शक्यस्य भावः शक्यत्वं

रुक्मि माशौक्यं एवं नीलस्य गुरुस्य भावः कर्मवादस्य सरूपस्य भावः
 कर्मवासास्य अनयोर्भावार्थकमर्थयोस्तत्तलोसर्वत्राभवतः वस्तोर्भावः
 कर्मवास्त्यं वास्तोर्भावः कर्मवास्त्यं गुरुं गुरुं सरूपस्य सरूपं कपेर्भावः
 कापेयं ज्ञातेयं पुरोहितस्य पुरोहित्यं एवं माभापयं एवं सोद्गात्रं होत्रं
 योवनं आचार्यकं साहाय्यकं साहाय्यं वा इति पूर्ववत् वक्तुं शक्यते सर्वपदान्
 प्राप्नोतीति सर्वपदेन सर्वो गति प्राप्नोतीति सर्वो गीणः समां समां प्रसू-
 यते समां समीनागोः अध्वांगष्टी सध्वनीनः अध्वगः अध्वन्यः अश्वस्य
 एकदितनयाणं अश्विनं द्योगेदेहजं नवनीतं ह्यंगवीनं पक्षस्य मूलं पक्षतिः
 गुणेऽस्य विंशः गुणश्चण्डः गुणश्चण्डः एवं विद्याश्च विद्याश्चण्डः त्यादयश्चोऽ-
 द्याः नासिका अस्य अवनता अवटीटः अवनाटः अवन्नटः तारका अस्य

हरीतकं शालिनां फलं निशालयः एवं प्रियं तु कोद्रमुद्रमायादयः क्रियया
 निर्वृत्तः रुक्मिणः लाघवेन निर्वृत्तः लक्ष्मिणः पाकेन निर्वृत्तः पक्विमः दानेन नि-
 र्वृत्तः दन्त्रिमः शब्दं करोतीति शाब्दिकः सारंगान्दुहंतीति सारंगिकः मगान्दुहं-
 तीति मगिकः एवं शाकुनिकः धर्मचरतीति धार्मिकः प्रतिपदमेति प्रतिप-
 दिकं ललाटं पश्यतीति ललाटकं शक्तिप्रहरणमस्य शक्तिकः एवं याष्टि-
 कः धनुप्रहरणमस्य धानुक्कः एवं नेस्त्रिंसिक प्राप्तासिके कौंतिकादयः
 अस्तीति मतिरस्य आस्तिकः करुणाशीलमस्य कारुणिकः रथं
 वहतीति रथ्यः एवं युग्यः प्रासंग्यः दुरं वहतीति दुर्यः धुरीणः धौदेयः
 सर्वधुरः एकधुरः शकटं वहतीति शाकटः एवं हलिकः वशंगतः वश्यः प्र

१५ अश्रुतितमः नवतितमः एकषष्टितमः एकषष्टितमः एकसप्ततिः एकसप्त
 तितमः एकश्रुतितमः एकश्रुतितमः इत्यादि शतः शततमः एकशतत
 मः बहूनां पूरणाः बहुतिथाः संघतिथाः तावतां पूरणाः तावतिथाः एवं
 यावतिथाः एतावतिथाः पूर्वकृतमनेन कृतपूर्वो दृष्टमनेन दृष्टिः यत् ३३
 धीतमनेन अधीतिव्याकरणे साक्षादृष्टा साक्षीनांतः श्रीरस्यास्तीति श्री
 मान् एवं राजन्वान् ब्राह्मीवान् लक्ष्मीवान् इत्यादयः गुणवान् गुणिध
 नवान् धनी इत्यादि चूडा अस्यास्तीति चूडालः ऊटालः सिकतिलः फेनि
 लः डिं हलः रोमाण्यस्य संतीति रोमराः अंगान्यस्याः संतीत्यंगना
 प्रशास्यास्तीति प्राशः आधार्यास्तीति अधावान् आधुः तपोस्यास्तीति
 तपस्वी सिकताः अस्य संतीति सिकतिलः सिकतावान् देशः एवमुद

१५

न प्रश्रुतयः शर्करास्यास्तीति शर्करः शर्करिलः शर्करवान् उन्नताः दंताः
 अस्य संतीति दंतुरः केशाः अस्य संतीति केशवः केशिकः केशी केशावान्
 रजः अस्यास्तीति रजस्वला कषिरस्यास्तीति कषालः दंतावस्यस्त इति दंता
 वळिः दंती एवं शिखावळः शिखातुंदमस्यास्तीति तुंदी तुंदिलः तुंदिभः मेधा
 अस्यास्तीति मेधावी स्रग्वीत्यादि उर्णास्यास्तीति उर्णयुः अस्य वाचः संतीति
 वाग्मिः बह्वुः वाचाः अस्य संतीति वाचाक्कः वाचाटः स्वमस्यास्तीति स्वामी स्व
 वान् एवं हस्तीवर्णी अहमस्यास्तीति हंयुः अहं नाम अहंकारः एवं श्रु
 शंयुः तटितः अस्य संतीति तटिबान् गरुडान् ककुप्पान् धन्यानि आदयः ॥
 अर्णास्यास्तीति अर्णवः समीचीनो राजास्तीति राजन्वान् अन्यत्र राजावान्
 बर्हमस्यास्तीति बर्हि बर्हिणः फलमस्यास्तीति फलिनः फली अंतोस्याः

स्यास्तीत्यंतर्वली। सर्वस्मिन्काले सर्वदा। सदा। सर्वप्रकारेण सर्वदा। अन्यप्र
कारेण अन्यथा। अपरंथा केन प्रकारेण कथं। अनेन प्रकारेण इत्थं। अष्टभि
र्विधा अष्टधा। प्रकारवचनेधातु। एकधा द्विधा त्रिधा चैवं त्रैधं। इति विकल्पे
न कुलितो निषवपाशः। ब्राह्मणवचः। पूर्वज्ञातः ज्ञातचरः दृष्टचरः दत्त
चरः। अयंवधः अयंवधः अयमनयोरतिशयेन चयः। चयतरः। वधतमः
नेदीय्यान् जायान् वर्धय्यान् श्रेयान् कुनीय्यान् भूयान् बुढियान्। अति
शयेन ज्यायान् ज्येष्ठः। एवं पूर्वोक्तशब्दद्वयः। अयमंतिकः अयमंतिकः अय
मनयोरतिशयेन अंतिकः। नेदीयान् नेदिष्टः। लघियान् गरीयान् मदीय्या
नित्यादयः प्रशस्तो निषकृ निषग्रपं एवं गणकद्वयः। ईषदसमाप्तो देवः
देवकल्पः देवदेश्यः देवदेश्यः ईषदसमाप्तं तणं बहुत ए। इत्यादि॥

संजाताः तारकितं नभः। पुष्पाण्यस्याः संजातानि पुष्पिता लता। एवं पल्ल
वितकोरकितकुस्मिति प्रमुखादयश्चोस्याः जानुनिप्रमाणमस्य जानु
द्वयसंजानुमात्रं जलं। जानुद्वयं एव मूरुद्वयसमूरुद्वयमूरुमात्रमिति
त्यादयः तस्परिमाणमस्य तावानूयस्परिमाणमस्य यावान् स्त्रिया तावति
यावति। एतावत्परिमाणमस्य एतावान् किमिदं शब्दार्थाच्च। कियान् कियता
कियत्। एवमियान् द्वयोः पूरणद्वितीयः द्वैतियकः। तृतीयः तार्तियकः। च
तुर्थस्तुरियः। तुर्यः षष्ठ्या पूरणः षष्ठः। एवमष्टादशपूर्यंतं पूरणमिति वक्तव्यं
एकां नविंशतिः। एको नविंशतिः। विंशतिमतः एकविंशः द्वविंशः। त्रिविंशः
चतुर्विंशतमः। एकत्रिंशतमः। चत्वारिंशः। पञ्चाशतः। षष्ठितमः सप्ततितमः।

तिप्रियः। अलंकरणशीलः अलंकरिष्ठः। निराकरणशीलो निराकरि
 ष्ठः। एवं करो विष्णु भ्राजिष्ठादयः। विलसनशीलो विलाशी। विकथनशी
 लो विकथि। भोक्तुमिष्टुर्बुधुक्षः भोक्तुमिधुर्बुधुक्षः भोक्तुमिष्टुर्बुधु
 क्षितं। भोक्तुमिष्टुर्बुधुक्षः। अनुमिष्टुर्जिघ्रसः। अनुमिधुर्जिघ्रसः।
 अनुमिष्टुर्जिघ्रसितं। एवं सर्वदा तुभ्योपि ग्रहीतुमिष्टुर्जिघ्रक्षः। वक्तु
 मिष्टुर्विवक्षः। भावितुमिष्टुः भूक्षुः। मोक्तुमिष्टुर्मुमुक्षुः पातुमिष्टुः पिपा
 सः। यातुमिष्टुर्वियासर्जितुमिष्टुर्जिगीषुः। निद्रातुमिष्टुर्निद्रासः। दा
 तुमिष्टुर्दितुः। लब्धुमिष्टुर्लभः। आप्तुमिष्टुर्लोप्सुः। इत्यादि। तिवि
 त् भिनत्तीति भित्। इत्यादि। स्खेन कर्तुं शक्यः स्करः। दुखेन कर्तुं श

क्यो दुष्करः। ईषत्कर्तुं शक्यः ईषत्करः। स्खेन क्रियत इति स्करः। दुखे
 न क्रियत इति वा। विग्रहः स्खेन जेतुं शक्यः सजयः। दुखेन जेतुं शक्यो
 दुर्जयः। एवमीषजयः। ईषसातुं शक्यः ईषसानः। दुखेन पातुं शक्यो
 दुष्पानः। स्खेन पातुं शक्यः सपानः। एवमीषज्ञातुं शक्यः ईषज्ञानः।
 स्खेन शक्यः स्खज्ञानः। दुखेन शक्यो दुर्ज्ञानः। इत्यादयः कृदिग्रहः
 ॥ समासचंद्रिका समाप्ता ॥ श्रीराम ॥ ॥ श्रीराम ॥

१८
९५
८

इति
समासकोटिका

समासा

१५
८

ब्राह्मणप्रकारः ब्राह्मणजातीयः कुस्मितोयमश्वः आश्वः आश्वकः
सप्तः प्रकृतोस्मिन्देशेस्पृष्टमयः देशमयः घृतं प्रकृतमस्मिन्गृहे घृ
तमयं घृतं अपटुः पटुः संपद्यमानो भवती पटु भवति अटुं टुं संप
द्यमानं करोति टुं करोति इत्यादिप्रत्ययवप्राप्तः चत्वारोवर्णाः चातुर्वर्ण्य
त्रयो लोकाः त्रैलोक्यं इत्यादितत्त्वितविग्रहः अथ कृद्विग्रहः कर्तुं योग्यं का
र्यं करणीयं कर्तव्यं एवं कर्तुं महं कर्तुं शक्यं वा त्यक्तुं योग्यं त्याज्यं त्यक्त
व्यं त्यजनीयं एवं त्यक्तुं महं शक्यं वा जेतुं महं जेतुं जेतव्यं जयनी
यं जेतुं शक्यं जयं जेतव्यं जयनीयं एवं क्षयं धरतीति धरः सहती
ति सहः इत्यादि नुदतीति नुदः जानातीति ज्ञः प्रीणातीति प्रियः प्रददा